

консервативних релігійних течій, інтенсивна і самовіддана місіонерська діяльність.

У Європі адвентисти сьомого дня з'являються наприкінці 60-х років XIX ст., у Швейцарії. Саме тут 1 листопада 1874 року відбулося найперше зібрання адвентистів Європи. Європейське представництво адвентистів поступово зростало. Це засвідчив їх черговий з'їзд (знову ж таки у Швейцарії), на який прибуло 75 делегатів. Було засновано перше «Іноземне Трактатне Товариство» Адвентистів сьомого дня. Згодом, у 1876 році, в м. Базелі відкрилася друкарня, в якій видавався журнал французькою мовою «Les Signes des Temps» («Знамення часу»). У 1884 році почав друкуватися адвентистський журнал «Herold der Wahrheit» німецькою мовою та два інших — італійською і румунською.

Із подальшим розповсюдженням адвентизму по Європі центр адвентистів сьомого дня переміщується в Німеччину, в Гамбург. Тут була відкрита місіонерська школа, яка діяла до 1898 року. Лише у 1891 році в ній навчалось 32 учні, з яких шість студентів були з Російської імперії. Цього ж року в Альтоні, в Німеччині відбувся перший з'їзд адвентистів сьомого дня, на якому її вивели із Середньо-Європейської конференції у самостійне Німецьке місіонерське поле, до котрого ввійшли адвентисти Російської імперії [Там само.- С. 20-23].

Підсумовуючи своє дослідження, зазначимо, що адвентизм, як конфесія, розпочав становлення на початку XIX ст., коли було закладено основний напрямок його віровчення — концепт про друге пришестя на Землю Ісуса Христа і майбутнє його тисячолітнє царство. Чимало богословів того часу визначали дату цієї події, однак для віруючих найбільш переконливими виявилися аргументи Уільяма Міллера. І хоча його прогнози щодо другого пришестя не збулися, головним здобутком Міллера була організація перших громад нової релігійної течії — адвентизму. Основна догматика конфесії сформувалася під впливом поглядів Елен Уайт, її трактувань біблійних положень. Організаційна структура адвентистів була створена на початку 60-х років XIX ст. і відрізняється оригінальністю та жорсткою централізацією. Ця обставина, а також особливості віровчення, інтенсивна місіонерська діяльність, розгалужена освітня мережа і потужне видавництво сприяли швидкому розповсюдженню адвентизму в світі. В кінці століття він мав своїх adeptів на всіх континентах, хоча його батьківщиною і місцем найбільшої концентрації й надалі залишалася Північна Америка.

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ І РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

В.Климов* (м. Київ)

ДРУКОВАНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В АСПЕКТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ЧЕРНЕЦТВА

Релігієзнавчий аналіз історії розвитку інституту монастирів на українських землях, змісту їх діяльності в контексті складних і суперечливих політичних, економічних, соціальних, етнокультурних, внутрішньоцерковних та міжцерковних процесів, що відбувалися в Україні, текстологічний аналіз вітчизняної друкованої спадщини, створеної українським чернецтвом, дозволяють вичленити характерні особливості інституту монастирів, що сприяли перетворенню останніх у важливі центри вітчизняного письменництва і книгодрукування. Такими значущими в силу своєї конструктивності рисами монастирів та чернецтва, на нашу думку, були:

- швидке перетворення інституту монастирів на киеворуських, пізніше - українських землях в авторитетні, переконливі, зрозумілі і потрібні для світської влади, церкви, різних верств населення центри християнства, а чернецтва – в живі, хоча й ідеалізовані зразки безгрішного і побожного життя за християнськими канонами, що у підсумку тривалий час забезпечувало монастирям, їх насельникам і здійснюваній ними діяльності в релігійно-церковній, морально-християнській, національно-культурній та інших сферах високу суспільну оцінку і підтримку, примушувало світську владу звертатися до монастирів за посередництвом,

* Климов Валерій Володимирович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

виконанням миротворчої місії, попередження усобиць, кровопролиття³⁹ тощо;

- концентрація в монастирях чернецтва, яке, як специфічна суспільно-релігійна група, характеризувалося, на відміну від селян, ремісників, військового, торгового люду, значно меншою зайнятістю чи й взагалі незайнятістю трудовою діяльністю протягом дня, наявністю вільного часу, можливістю його використання для духовних занять і самовдосконалення (освоєння грамоти, освіти, вивчення іноземних мов, виконання духовних вправ, студіювання біблійної, богословської, агіографічної літератури, самостійної творчості тощо). Пов'язана з цим можливість монастирів цілеспрямовано формувати цілі групи "вченого чернецтва", до того ж, не лише шляхом освітньої підготовки власних ченців, але й запрошення (інколи – через відверте переманювання більш прийнятними умовами) вже відомих письменників, перекладачів, граверів, друкарів з інших монастирів, у тому числі – закордонних;
- економічна можливість монастирів утримувати певну кількість ченців (в умовах діяльності українських православних монастирів, наприклад, у XVI- початку XX ст. – від 3-4 осіб до кількох сот) завдяки доходам від власних маєтностей, фінансовій та матеріальній підтримці патронів монастирів; добровільних пожертв віруючих, зокрема, паломників; здійснення обрядів, продажу продукції, виготовленої ченцями (від релігійно-церковних, монастирських реліквій до ремісничих виробів і книг, надрукованих у монастирських друкарнях), вкладам багатих парафіян, паломників тощо;
- наявність практично в кожному монастирі авторитетних духовних наставників, що прославилися своїм праведним життям, аскетичними подвигами тощо і могли бути для інших не тільки взірцями по-християнському побожного, аскетичного життя в умовах самоізоляції, але й духовними наставниками, вчителями в освоєнні біблійної, богословської, святоотецької, духовно-полемічної, морально-дидактичної літератури, зайняті письменництвом, малярством, освоєнні іноземних мов та ін.;

³⁹ Див.: Літопис руський. За Іпатським списком.- К., 1989.- С. 218.

- феномен монастирів як не лише духовно, але й фізично ізольованих чернечих корпорацій, що нерідко представляли собою досить неприступні у військовому відношенні будівельні споруди, могли бути і були місцем надійного збереження не лише церковних святинь і реліквій, укриття від переслідувань певного числа ченців, але й схову монастирських архівів, юридичних документів, цінних рукописів, писемних пам'яток тощо. Неабияке значення мала й наявність у частини монастирів різного роду ярликів, охоронних грамот, привілеїв, ставропігій тощо, даних світськими та церковними можновладцями, зайдями-переможцями;
- існування в багатьох монастирях бібліотек, що уможлилювали творчу роботу з існуючими джерелами, створення нових рукописних чи друківаних творів широкої тематики – від біблійної і богослужбової до історичної та лексикографічної; накопичення нових книг та джерел, що розширювало можливості видавничої діяльності монастирів;
- розвинуті релігійно-духовні, культурні, міжмонастирські зв'язки між вітчизняними монастирями, а також між ними та чернечими центрами за кордоном (Візантії, Греції, Афону, Болгарії, Сербії, Польщі та інших), що вели активну рукописну, перекладацьку, пошукову джерельну роботу, могли постачати актуальні спочатку для Київської Русі, а згодом - України християнські, і навіть світські писемні джерела. В XIV ст. в Константинополі, на Афоні існували вже цілі колонії наших співвітчизників, що жили в монастирях і займалися списуванням книг, перекладами, звіркою руських книг біблійного або богослужбового змісту з грецькими джерелами. Згодом південнослов'янські книги та переклади, що містили в собі, окрім всього думки і настрої візантійського Передвідродження, поповнять руські монастирські бібліотеки⁴⁰;
- можливість монастирів матеріально забезпечити досить дорогий, складний і тривалий у часі процес виготовлення та оздоблення друківаних книг та інші.

⁴⁰ Див.: Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X – XVII веков. Эпохи и стили. Избранные работы в 3-х томах.- Т.1.- Ленинград: Художественная литература, 1987.- С. 109.

Завдяки цим інтелектуальним, кадровим та матеріально-економічним властивостям і рисам вітчизняного інституту монастирів значна частина писемної духовної та культурної спадщини України атрибується за їх створенням, авторством, походженням, перекладом, місцезнаходженням у органічному зв'язку з монастирями та чернецтвом.

Оцінюючи конкретний вклад монастирів та чернецтва у розвиток духовної культури України за створеними друкованими пам'ятками української культури, слід констатувати, що, як і у випадку написання рукописних книг, літописів, вітчизняні "чорноризці" виявилися на вістрі активного запровадження книгодрукування на українських землях, одними з перших побачивши масштабні можливості книгодрукування в поширенні християнських цінностей, релігійно-церковної освіти; в полемічній боротьбі з релігійними опонентами; розповсюдженні знань за межі найзаможніших прошарків населення, які раніше тільки й могли дозволити собі мати рукописну книгу.

З 25 друкарень на українських землях, що їх називає І.Огієнко як діючі в XVI – 70-х роках XVII ст.⁴¹, 14 друкарень своїм походженням, забезпеченням видавничої діяльності (пошуком оригіналів у монастирях Греції, Болгарії, Афону, Сербії та ін.; написанням чи відбором текстів, перекладом, підготовкою передмов та післямов, редагуванням, друкарським набором, коректорською роботою, художнім оформленням, друкуванням тиражу тощо) зобов'язані монастирям і чернецтву. Монастирі (Свято-Онуфрієвський у Львові, Унівський на Самбірщині, Загорівський, Четвертинський Преображенський, Дерманський Свято-Троїцький, Острозький Свято-Троїцький, Почаївський Свято-Успенський на Волині, Печерський у Києві, Спаський у Новгород-Сіверську, Єлецький у Чернігові та інші) були базовими для влаштування друкарень; найбільші з них ставали релігійно-культурними центрами, навколо яких поступово концентрувалися кращі з числа чернецтва інтелектуальні, культурно-освітні сили регіонів і України в цілому, а в окремих випадках - і ченці зарубіжних монастирів: письменники-полемісти, поети, перекладачі, гравери, оздоблювачі книг, друкарі та ін. Те ж стосується й монастирів та друкарень, що діяли з XVI ст. на нинішніх білоруських землях як "руські", і за своєю суттю були білорусько-українськими (друкарня Віленського Свято-Троїцького монастиря; друкарня, заснована ченцями Віленського Свято-Духівського монастиря в Єв'ю (нинішнє місто Вевіс у Литві); друкарні при Супрасльському Благовіщенському,

⁴¹ Див.: Огієнко І.І. Історія українського друкарства.- К., 1994.- С. 66 – 377.

Буйницькому Свято-Духівському монастирях та інші)⁴². Нерідко саме монастирі ставали осідком для так званих мандрівних друкарень (того ж першодрукаря І.Федорова, В.Тяпинського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, С.Соболя, Т. Вербицького, Павла-Домжива Лютковича та інших). Слід зазначити, що за тодішніх швидкоплинних політичних, соціальних, військових, релігійно-церковних умов діяльності для книговидавців, несталої ринкової кон'юнктури, мінливого ставлення до цієї справи магнатів-меценатів (інколи їх інтерес закінчувався видруком однієї-двох панегіричних книжок), монастирські друкарні відзначалися відносною стабільністю книговидання: друкарня Києво-Печерської лаври, зокрема, діяла протягом трьохсот років.

Було б перебільшенням стверджувати, що церква, біле і чорне духовенство в Україні, звиклі до неспішних еволюційних процесів середньовіччя, відразу і беззастережно прийняли машинний друк книг, про масштабні, глибинні, не лише позитивні, але й негативні наслідки якого для церкви можна було тільки здогадуватися. Тим більше, що саме з країнами і містами - першопрохідцями книгодрукування (Німеччина, Італія, Венеція, Франція, Флоренція, Лейпциг, Чехія, Польща та ін.) церква, клір нерідко пов'язували поширення інакшесудання, вільнодумства, атеїзму, релігійних заколотів, еретицтво, релігійне сектантство тощо (видрук перших слов'янських книг кирилицею Швайпольтом Фіолем у 1491 р. – Октоїха та Часословця – закінчилося його арештом краківською духовною інквізицією⁴³). Фактично втечею з Росії до Великого князівства Литовського, Львова та Острога рятувалися від переслідувань Іван Федоров та Петро Мстиславець, у друкованих книгах яких священноначальники вбачали "багато ересей".⁴⁴ Вочевидь, негативною була перша реакція на появу книгодрукування тієї частини "чорноризців", що професійно займалися переписуванням книг і поставилися до нового способу тиражування книг як до могутнього конкурента. З огляду на це, первісне українське книгодрукування, у тому числі пов'язане з діяльністю чернецтва та монастирів, характеризується як нестабільне, спорадичне, фінансово збиткове, залежне від випадку, часто мандруюче в пошуках більш сприятливих умов. Згідно досліджень І.Огієнка, до XVIII ст. рукописна книга була дешевшою від друкованої, а довір'я до неї – більшим.

⁴² Там само.- С. 52 – 65.

⁴³ Там само.- С. 41.

⁴⁴ Див.: Ісаєвич Я.Д. Іван Федоров (Федорович) // Історія України в особах. Литовсько-польська доба.- К., 1997.- С. 106.

Однак, реальні переваги книгодрукування, в першу чергу, для самої церкви, монастирів зрештою переважили ці побоювання та застереження: друкарні, колегії, школи, вільне зайняття науками на українських землях поступово стають ознаками розвитку, а вимоги щодо їх заснування і безперешкодного, вільного функціонування чи заняття – звичними положеннями договорів, угод тощо.

Причинами звернення і наступного активного використання друкованого книговидавання українськими православними монастирями, чернецтвом у всьому спектрі чернечо-монастирської діяльності, на нашу думку, були:

- принципово нові можливості, що відкривалися книгодрукуванням для церкви, монастирів у масовому поширенні християнського світогляду, догматики, моральних цінностей християнства; більш активному запровадженні канонізованих таїнств, богослужінь та обрядів православної церкви в умовах поширеності фактів відступу від "соборних правил", коли відправлення богослужінь, церковне управління відбувалися не "за Святим Письмом", "правилами святих апостолів і богоносних отців", не за типіками авторитетних монастирів Святої Гори, тобто Афону, а "за своїм звичаєм"⁴⁵;
- актуалізована потреба православної церкви, монастирів вести друкованими засобами полемічну боротьбу з наступом католицизму на західноукраїнських землях, курсом Ватикану на унізацію православної церкви, створення "з'єдиненої" з Апостольським престолом церкви в Україні; з цими потребами органічно пов'язана усвідомлена православними монастирями необхідність патріотичного виховання шляхти і "посполитих", прищеплення їм національної ідеї єдності в умовах поступової втрати української аристократії, її спольщення та покатоличення;
- інтелектуальна, а також організаційна готовність українських монастирів, що тривалий час були центрами літописання, осередками (скрипторіями) переписування біблійних, богослужбних, богословських, морально-повчальних книг,

⁴⁵ Див.: Письмо супрасльського архимандрита Сергия Кимбаря к киевскому митрополиту Макарию II // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР).- Т. VI.- Ч. 1.- К., 1887.- С. 9-13.

підручників, календарів тощо, до переходу на створення і друкування книг того ж спрямування;

- властивість друкованого тиражування книг релігійно-церковної та світської тематики забезпечувати великі обсяги друку, що відкривало перед монастирями, чернецтвом нові можливості не лише поширювати чи відстоювати православні віровчення, православний чин та обрядність, але й отримати нове джерело для фінансування благочинної діяльності, матеріального утримання самих монастирів (можливо, децю перебільшуючи, архимандрит Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич від імені Лаврського собору в 1692 р. у зв'язку з черговою загрозою обмежень книгодруку з боку московського патріарха писав: "...Прожиток весь братии и служебником пища и одежда, и всякое строение монастырское, то все от печатанья книг"⁴⁶);
- вже існуючі міжмонастирські зв'язки вітчизняних монастирів з християнськими центрами Європи (Греції, Болгарії, Сербії, Чехії, Словенії, Боснії, Молдавії та інших), що давали можливість забезпечувати православно-європейський рівень і актуальність друкованих видань, їх тематичне різноманіття, отримання християнських оригіналів тощо.

З урахуванням специфіки монастирсько-чернечих комплексів як відокремлених від "грішного світу" інституцій, де обмеженість спілкування з позамонастирським світом була піднесена до рівня аскетичного принципу, певне значення в сприйнятті і запровадженні монастирями книгодрукування було те, що масове друковане поширення християнського світогляду, догматики, моралі могло здійснюватися чернецтвом, як правило, поза безпосереднім спілкуванням з "гріховним світом".

Аналіз продуктивності діяльності друкарень в XVI – XIX ст., що прямо чи опосередковано забезпечувалася чернецтвом та монастирями України, можливостей впливу їх книжкової продукції на українську спільноту показує, що, по суті, стабільний, тривалий видрук книг широкого тематичного діапазону (біблійних, богословських, богослужбних, агіографічних, морально-повчальних, книг світської тематики – історичних, географічних, дидактичних тощо) змогли налагодити лише ті чернечо-монастирські, церковні центри, що

⁴⁶ Письмо Мелетия Вуяхевича, архимандрита Киево-Печерской лавры, патриарху Адриану.- АЮЗР.- Ч.1.- Т. V.- № СХІV.- С. 362.

спіралися на надійну і відносно потужну фінансово-економічну базу: Києво-Печерський монастир, Почаївський Успенський монастир, Львівське Ставропігійне церковне братство, Острозький Свято-Троїцький монастир та деякі інші). Саме тут вдалося зосередити потужні гуртки "любомудрців", "мовцы оному Димосфенесови равнии"⁴⁷: ченців-інтелектуалів, енциклопедистів, полемістів і налагодити випуск книг, що були знані на Балканах і Москві, Молдавії і Литві, Болгарії та Білорусії, відзначалися тематичною різноманітністю, полемічною гостротою, високим художнім рівнем, оригінальністю, навіть вишуканістю, і згодом стали невід'ємною складовою духовної скарбниці України.

Так, за участю ченців, що входили в Острозьку Академію, після довголітньої підготовчої роботи в 1581 році в Острозі виходить перша повна слов'янська Острозька Біблія; "Хронологія" Андрія Римши (1581 р.), листи патріарха Єремії щодо запровадження нового календаря (близько 1584 р.), "Ключ Царствія небесного" Г.Смотрицького (1587 р.), полемічний твір "О единой истинной православной вере" (1588 р.), "Обвещаніе" К. Острозького (1595 р.), "Апокризис" Ф.Філалета (1598 р.), Часослов (1598р.), єдине прижиттєве видання твору І. Вишенського – "Благочестивому князати Василю и всем христіаном православным" в складі острозької "Книжиці" в десяти розділах (1598 р.),⁴⁸ "Отпис на лист...Іпатія володимирського і берестейського єпископа" Клірика Острозького (1598 р.) та інші.

Невдовзі після свого заснування друкарня Києво-Печерського монастиря видає тиражами і з швидкістю по тих часах небаченою "Часослов" (1616-1617 рр.), "Візерунок цнот..." (1618 р.), "Книгу про віру єдину..." (1619 р.), Анфологійон (1619 р.), Номоканон (1620 р.), "Вірш на жалобний погреб...Петра Конашевича-Сагайдачного" (1622 р.), "Бесіди Іоанна Златоуста..." (1623 р.), Псалтир (1624 р.), "Казання на честном погребі...Євфимія Плетенецького" (1624 р.) та інші. Друковані книги Києво-Печерського монастиря – літургічні, богословські, біблійні, віронавчальні, полемічні, історико-церковні, церковно-канонічні, морально-повчальні, історичні, дидактичні – стали матеріальними свідченнями наступності традицій Печерського монастиря як центра духовної культури Київської Русі, де свого часу були створені "Повість минулих літ", "Слово о Законі і благодаті", Києво-Печерський патерик.

⁴⁷ Див.: Копистенський З. Палинодія, или книга обороны // Русская историческая библиотека.- 1878.- Т. IV.- №1.- С. 1136.

⁴⁸ Див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні.- Кн. 1 та 2.- Львів, 1981 – 1984.- С. 31.

В першій половині XVII ст. відбувається могутнє переміщення національних духовних сил – письменників, перекладачів, друкарів, граверів та інших – з Галичини, Волині, де різко посилюються протиправославні заходи Речі Посполитої, обмеження прав і привілеїв церков, монастирів, православного люду, до Києва, Центральної України. Це потужне перетікання національно-культурних сил, значною мірою чернече за релігійно-становою ознакою, багато в чому забезпечило реалізацію невідкладних потреб осмислити і переосмислити не лише традиційний комплекс понять, стереотипів, способів управління, функціонування, реагування на зовнішні і внутрішні загрози старої української церкви, а й віднайти відповіді на цілий ряд значущих для тодішньої України проблем, актуальність яких стала очевидною і для національної інтелектуальної еліти, і для освіченого загалу.

Безпосередньо зіткнувшись із культурно й освітньо оснащеним католицизмом, що ініціював злуку частини православних з Апостольським престолом, і в пошуках переконливої контраргументації, поріділий табір українського православ'я мусив сформувати обґрунтовану, струнку національно-православну концепцію України – спадкоємниці княжої Київської Русі, тим самим підтверджуючи справедливість твердження, що християнство, на відміну від інших релігійних вчень, не лише не заперечує історичного часу як такого, але й стверджує його духовну значущість.⁴⁹ А відтак, треба було довести і собі, й католицьким опонентам, що православна Україна XVI – XVII століть органічно пов'язана з Руссю Володимира Великого та Ярослава Мудрого, зберегла візантійсько-православні першовзвірці, традиції, обряди; визначитися з політичними, релігійними, культурними пріоритетами, перебуваючи в епіцентрі зіткнення інтересів католицької Речі Посполитої, православних Москви та Візантії; віднайти шляхи і засоби в церковній, культурній сферах, які б забезпечили українському православ'ю церковну, конфесійну міць, авторитет, полемічну стійкість, гнучкість за умов наступу мобільного і освіченого католицизму та інше. Показова в цьому відношенні "Палинодія" архімандрита Києво-Печерської лаври З. Копистенського: вона містить цілу низку більш чи менш аргументованих концептуальних ідей, які продовжуючи літописну традицію, стверджували, що "в том благословенном Яфетовом поколеніи народ Российский найдется... Той народ Яфетов широкий барзо был и славен, для чого и Славенским был назван";⁵⁰ що апостол Андрій

⁴⁹ Див.: Аверинцев Сергей. Евангелия. Книга Иова. Псалмы.- К., 2004.- С. 309.

⁵⁰ Див.: Копистенський З. Палинодія.- С. 1103.

"приплыл на реку Днепр, и гор, где ныне Киев...благословил землю и народ Росскій, пророковал крещение и уверение их."⁵¹

Якщо судити по формальних звітах того ж Києво-Печерського монастиря, друкарня була місцем, де більше десятка ченців виконували чернечий послух, справно друкували сакральні книги, богоповчальні листівки, календарі тощо. Більш ґрунтовне вивчення друкованої спадщини монастиря відкриває інше. Йдеться про унікальний духовний інститут, творчим мотором якого були діячі, які складають гордість української культури – автор першого українського словника – "Лексикону славеноросського" Памво Беринда; церковний діяч, талановитий автор, полеміст, блискучий знавець грецької, слов'янської, латинської мов Захарія Копистенський; подвижник української книжної мови, перекладач Тарасій Земка; творець букваря, слов'янської граматики, видатний полеміст Лаврентій Зизаній, а також цілий ряд талановитих оформлювачів книг, граверів, інших майстрів друкарської справи, мати за честь яких вважала б за честь будь-яка національна культура. Творчий доробок цих православних ченців уособлює та ілюструє цілу добу в історії української духовності.

Не лише талановитими організаторами друкованих видань, але й авторами, редакторами, перекладачами були архімандрити Києво-Печерського монастиря Є.Плетенецький, З.Копистенський, П.Могила, І.Гізель, ігумен київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, пізніше – митрополит Київський І.Борецький, ігумен Межигірського та ряду інших українських монастирів, пізніше митрополит Київський І. Копинський, ігумен київського Пустинно-Миколаївського монастиря, перший вітчизняний доктор богослов'я І.Козловський; намісник Києво-Печерської лаври Філотей Кизаревич та інші. Саме з їх діяльністю слід пов'язувати ініціативи якісно нових підходів до написання і друку книг, використання при підготовці видань широкої джерельної бази, у тому числі іншомовної; визначення пріоритетів у підготовці видань богословської, богослужбової, святоотецької, гомілетичної, полемічної тематики, перекладах іншомовних сакральних джерел з врахуванням нагальних потреб вітчизняної церкви, монастирів; формування творчих груп письменників, перекладачів, редакторів, оздоблювачів книг, що мали безпосередньо займатися підготовкою конкретних видань; написання передмов та післямов до видань, що стали на сьогодні неоціненними джерелами для характеристики епохи, національної історії

⁵¹ Там само.- С. 1104.

та історії церкви, монастирів, чернецтва, ставлення самих авторів до процесів і явищ в тодішньому українському суспільстві тощо.

Завдяки таким підходам вчених гуртків Києво-Печерського монастиря, Острога, окремих вчених ченців були створені значущі для всього слов'янського православного світу видання Острозької Біблії (1581 р.), могилянські "Літос" (1644 р.), "Православне сповідання віри" (1640-1645 рр.), "Требник" (1646 р.); чотири Книги житій святих Д.Туптала (1689-1705 рр.), надзвичайно популярні в тодішній Україні та поза її межами "Псалтир" (за 1624-1715 рр. – 14 видань) і "Алфавіт духовний" І. Копинського (1710 р.), що понад півстоліття поширювався в рукописах, вперше надрукований у 1710 р. і згодом видавався близько 20 разів; найбільший вітчизняний полемічний твір "Палінодія" богослова-ерудита З. Копистенського – грандіозна історично-апологетична і полемічна система, "котрій рівної не маємо не тільки в нашому, а і в цілому старому православному письменстві"⁵², та інші, цінність яких як видатних пам'яток національної духовної культури неперевершена.

Ймовірно, що ініціаторами видань, з врахуванням думки вченого чернецтва, задіяного у виданні книг, визначалися потреби і частка в друці видань світської тематики, зокрема, підручників, посібників, листів, послань, звернень тощо.

Беручи до уваги результати наукових досліджень вітчизняних друкованих пам'яток духовної культури, у тому числі монастирських книговидавань, як значущий з соціально-історичної, національно-культурної, релігійнознавчої точки зору бачиться вклад православних монастирів, чернецтва у таких напрямках:

- - успадкування, збереження і розвиток традицій української духовної культури, значною мірою сакральної, сформованих вітчизняною рукописною письменницькою спадщиною, усною народною творчістю тощо. При цьому монастирськими "начинателями" друкованих книг констатувалося, що з переходом від часів "рукописних букв" до періоду, коли "книги стали виготовлятися, писатися і подаватися письмом через печатарське діло" освоєння "євангельських слів" стало заняттям легким "до ознайомлення і набуття"⁵³;

⁵² Див.: Грушевський М. Історія української літератури.- Т. VI.- К.: АТ "Обереги".- 1995.- С. 72.

⁵³ Там само.- С. 58.

- створення потужної друкованої християнсько-світоглядної, богословської, біблійної, православно-полемічної, історико-християнської, агіографічної, морально-дидактичної, історико-культурної, навчальної бази творів, що відтворюють у більшій повноті складну вітчизняну та церковну історію, історію національної духовної культури, зокрема, ідейної та ідейно-релігійної боротьби в Україні в умовах української бездержавності, перебування у польсько-московському силовому полі, нестабільності, деморалізації "релігії грецької віри", унійно-православного протистояння на всіх рівнях, активізації в суспільно-релігійному середовищі новітнього явища - православних братств, появи фактору козащини як "божих бойовиків" у справі захисту православ'я тощо;
- безпосередня участь монастирів та чернецтва через друковане слово в організації та здійсненні в Україні захисту і порятунку православ'я, православної церкви, а разом з ними – національної культури, освіти, науки, моралі, мови, національної самосвідомості. Слід констатувати, що подолання вітчизняним православ'ям кризового стану, могутній імпульс у розвитку національної освіти, культури, книгодрукування в XVII ст. стали можливими завдяки сумарним зусиллям православних братств (львівських, віленських, волинських, київських та інших), лаврського "вченого гуртка" на чолі з Є. Плетенецьким, З. Копистенським, П. Могилою з групою інтелектуалів-одномумців та помічників; членів острозької Академії, великих міських і невеликих провінційних православних монастирів, підтримки "христолюбивого воїнства запорізьких молодців" (М.Грушевський), українських парламентаріїв у Варшаві та інших орудників української історії;
- збирання і концентрація навколо монастирів кращих інтелектуальних сил, переважно з числа чернецтва (богословів, письменників-полемістів, поетів, перекладачів, друкарів тощо), здатних реалізувати актуальні для православної церкви, монастирів України XV-XVIII ст. апологетичні і полемічні цілі – захисту православної церкви у боротьбі з католицьким наступом, з унійною моделлю підпорядкування Апостольському престолу, боротьби за права, свободи, національну ідентичність православної частини "руського" населення Речі Посполитої, відновлення

- православної ієрархії та структури церкви, унормування відносин із світськими католицькою (Польща) та православною (Московська держава) владами тощо;
- розробка, введення в релігійно-полемічний обіг і друковане розтиражування православними монастирями, чернецтвом: а) богословської, християнсько-історичної, православно-канонічної, житійної, національно-культурної аргументації (органічний зв'язок вітчизняної церкви з Візантією, "східною церквою" і споконвічна незалежність від Риму; перенесення християнства у Київську Русь зі Сходу, а слов'янської мови і книг – від Кирила та Мефодія; концепція "Київ – другий Єрусалим", легенда про прихід апостола Андрія на землю Руську, на київські пагорби; духовна спорідненість православ'я і релігійно-церковної спадщини Київської Русі, ідентичність православ'я "народу руського" Речі Посполитої віри князя Володимира Великого, наявність у православної церкви у полемічному протистоянні з католицизмом та "з'єдиненою (унійною) церквою" власних культурно-освітніх сил високого рівня, шкіл, друкарень, а також богословів, полемістів, "православных учителей евангелских и апостолских", "богословов истинных от богословов Діонісія, Афанасія, Василя, Григорія Нанзіанського и Киссенского, Іоанна Златоустого, Кирилла Александрійского, Іоанна Дамаскина и Феофилакта", "докторове славныи в Греческом, Славенском и Латинском языках выщвчоныи"⁵⁴ тощо), а також б) методик ведення полеміки з релігійними опонентами з найбільш гострих по тих часах спірних питань;
  - творче продовження монастирями, чернецтвом підходів і практики рукописної доби вітчизняного письменства щодо запровадження при написанні творів, при перекладах "простой руської", тобто староукраїнської книжної чи розмовної мови.

Характерною рисою діяльності інтелектуально-творчої громади, зібраної архимандритом Єлисеєм Плетенецьким у Києво-Печерській друкарні було те, що в умовах панування ортодоксальності, неухильного слідування букві церковних канонів, візантійським зразкам, що розцінювалось як надійний показник релігійного благочестя, лаврські книговидавці-вчені, письменники, перекладачі, редактори вважали за

⁵⁴ Див.: Копистенський З. Палинодія.- С. 1136.

можливе відступати від жорсткої схеми офіційних приписів в інтересах самої ж церкви, в інтересах віруючих читачів.

Однією із сфер, де колектив лаврських однодумців, залишаючись людьми щиро благовірними, в той же час проявляв такий вільнодумнимницький підхід і творчу відвагу, була сфера мови. Потреба церкви, монастирів активно поширювати православне віровчення в зрозумілій, доступній для простого народу формі, без чого, на думку П. Беринди, "і сама церква російська багатьом власним синам в огиду приходить,"⁵⁵ привела киево-печерських книговидавців і книгодрукарів до практики перекладу окремих фрагментів Святого Письма, церковних богослужінь, молитов, проповідей (казань) на "просту" південно-руську, тобто староукраїнську розмовну мову. По суті, лаврським вченим чернецтвом за нових культурно-технічних умов була продовжена реалізація мети монастирських перекладачів найвидатнішої пам'ятки української писемної культури - Пересопницького Євангелія - дати українським читачам текст якомога зрозуміліший, "для лепшо(г)(о) व्यрозоумлення людюу хр(с)тіанского посполитого."⁵⁶ Як вважав П. Могила, можливе навіть скорочення богослужбових текстів, тільки б це не шкодило суті справи, "не знищувало числа, матерії, форми і результатів святих тайнств."⁵⁷

Таким чином, включення вітчизняних монастирів, чернецтва разом з іншими культурними центрами світського чи сакрального характеру у створення друкованих творів, перекладів, збірників тощо, спричинене потребами переважно церковними, реалізоване, по суті, найбільш інтелектуальним, енциклопедично освіченим, по-європейськи культурно обізнаним, хоч і досить тонким прошарком українського суспільства – вченим чернецтвом – мало своїми наслідками створення непересічних пам'яток української культури, що стали матеріалізованими віхами становлення і розвитку національної духовної культури, свідченнями її європейського рівня і унікальних особливостей. Будучи за своєю суттю переважно сакральними (біблійними, богословськими, богослужбовими, святоотецькими, християнсько-дидактичними тощо), ці пам'ятки чернечо-монастирського походження за своєю значущістю

⁵⁵ Див.: Посвящение Памвы Беринды Димитрию и Данилу Федоровичам Балабанам. // Титов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Додатки.- К., 1924.- №28.- С. 155.

⁵⁶ Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561.- К., 2001.- С. 392.

⁵⁷ Цит. за: Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606 – 1916 гг.).- Т. 1.- К., 1916.- С. 268.

(історичною, писемною, археографічною, релігієзнавчою, філологічною, мистецькою, морально-виховною) виходять далеко за межі церковно-прикладних творів і становлять могутню підвалину всієї вітчизняної духовної культури, живу пам'ять нашої історії.

Н. Тамамян * (м. Сімферополь)

НЕОІНДУЇЗМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ВИНИКНЕННЯ Й СУЧАСНЕ ПОЛОЖЕННЯ

Інтерес до Східних релігій виник давно й не вщухає дотепер. Звичною картиною багатьох українських міст стали люди в жовтогарячому одязі, які розспівують мантру «Харе Крішна» і активно розповсюджують релігійну літературу. Це – члени «Міжнародного Товариства Свідомості Крішни» – індійського релігійного руху, що став популярним за межами Індії більше, ніж у самій Індії.

Метою статті є спроба систематизувати неоіндуїстські організації на території України й проаналізувати їхній вплив на життя суспільства (на прикладі МТСК та «Гух'ясамадж»). Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: розглянути течії Міжнародного Товариства Свідомості Крішни та проаналізувати процеси, завдяки яким в Україну проникли різноманітні течії неоіндуїзму, а також показати їх вплив на суспільство.

Деякі аспекти проблеми, що досліджується у статті, були розглянуті у працях Й. Григулевича, С. Наливайка, В.Матвеева, О.Рушчака, І.Глушкової, І.Смольговської, О.Ступнікова та інших.

Поява неоіндуїстських течій в Україні є частиною світових релігійних процесів, які успадкували риси універсалізму, мобільності, орієнтації на загальний містичний досвід та відкритості послідовникам різних релігій і релігійно-філософських течій.

Крім величезної кількості стандартних атрибутів, що притаманні даним течіям, у неоорієнталізму України простежуються й певні специфічні відмінності від аналогічних релігійних громад, діючих в інших країнах світу.

* Тамамян Наталія Вікторівна - молодший науковий співробітник історико-археологічного відділу Кримського Республіканського краєзнавчого музею, здобувач кафедри культурології Таврійського національного університету ім. Вернадського.